

gaderingen te vergelijken; P. van den Heuvel heeft in *De Hoeksteen* jg. 4 de ring Dokkum voor de jaren 1816-1851 beschreven, en zelf heeft Reenders de archiefstukken van de ringen Doesburg, Harderwijk en Vollenhove geraadpleegd. Bijzondere aandacht krijgen de predikanten A. S. Alting en J. H. Scheepers, die in de onderhavige periode als praetor gefunctioneerd hebben en de scriba zelf. Van de door Hoek genotuleerde activiteiten zijn voor ons thans het boeiendste de verslagen van de besprekingen over praktische kerkelijke zaken en theologische onderwerpen, vaak n.a.v. gestelde vragen. Reenders plaatst in zijn samenvatting dit alles in het grote geheel van de ontwikkeling van de theologie en de kerkelijke strijd van die dagen, en dat op een wijze, die ook voor anderen dan de 'professionele wetenschappers' aantrekkelijk is.

A. de Groot

Bij brood en beker. Leer en gebruik van het heilig avondmaal in het Nieuwe Testament en in de geschiedenis van de westerse kerk. Onder redactie van prof. dr W. van 't Spijker, dr W. Balke, drs K. Exalto en L. van Driel. Met verdere medewerking van dr T. Bienen, prof. dr J. van Genderen, prof. dr C. Graafland, drs. A. G. Knevel en prof. dr J. P. Versteeg. De Groot, Goudriaan 1980, 456 bldz. Ill. f 75,—.

Dit is een verzorgd en fraai uitgegeven werk, dat blijkens de tekst van het om-slag 'een brede laag van het kerkvolk' wil bereiken: er is niet alleen naar gestreefd, zo heet het, op theologisch en historisch verantwoorde wijze bezig te zijn, maar tegelijk in een begrijpelijke stijl te schrijven. In het tweede gedeelte, het historische, schrijft C. Graafland over het avondmaal in de negentiende en twintigste eeuw (323-360); in een DNK-recensie kan alleen het stuk over de negentiende eeuw worden besproken (323-331). Deze negen pagina's zijn wel erg weinig vergeleken met de zeer ruime aandacht, die de reformatie en de nadere reformatie krijgen. Graafland zelf heeft zeer uitvoerig en verhelderend de opvattingen van G. Voetius, W. à Brakel en J. Verschuier aan de orde gesteld. Wie zo graag bij theologen van dit formaat en deze signatuur heeft verwild, is allicht teleurgesteld door de negentiende eeuwse leer en praktijk. Had de redactie er misschien wijzer aangedaan, niet te hebben willen streven naar een exposé van de geschiedenis van de westerse avondmaals-theologie en -praktijk in haar totaliteit, maar het te laten bij capita selecta? Daar komt de inhoud van de bundel immers eigenlijk op neer (Opvallend is de geringe aandacht voor de liturgiegeschiedenis; ook komt het pastoraat niet als zodanig aan de orde). Wat nu de negentiende eeuw betreft, ik zou van Graafland van mening willen verschillen, waar hij de toenemende 'onkunde en onverschilligheid' in de christelijke gemeente (bedoeld is: de hervormde gemeenten in Nederland; andere landen en kerken blijven hier buiten beschouwing helaas) ziet veroorzaakt door 'de 18de-eeuwse geest van verlichting en verwereldlijking' (323). Dit lijkt me te ongenueanceerd gesteld, zoals ik het ook niet historisch juist vind als onder het hoofd 'Verlichting en vrijzinnigheid' de Groninger en de moderne theologie worden behandeld. Merkwaardig is Graaflands hypothese over de oorzaak van de parallelie tussen twee verschijnselen die hij voor deze periode aan de orde stelt, het avondmaals-verzuim in vrijzinnige en de avondmaalsmijding in orthodoxe gemeenten (ci-